

Ормонбекова А.О.

**КӨРКӨМ ЧЫГАРМАНЫН ТИЛИН ИЗИЛДӨӨНҮН
АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕРИ**

Ормонбекова А.О.

**НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКА
ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПРОИЗВЕДЕНИЯ**

A.O. Ormonbekova

SOME FEATURES OF LANGUAGE LEARNING ARTWORK

УДК:41:494.3:808

Көркөм чыгарманын тилин текстке лингвопоэтикалык анализ жүргүзүү аркылуу ачып берет.

Делается лингвопоэтический анализ текста чтобы показать язык художественного произведения.

Language of the ditcrory work of art is shown through makin y dingno poetc analysis of the text.

Руханий ишмердүүлүк адамды бардык башка жандыктардан айрып турган бирден-бир белги, касиет экендиги, ал эми бул ишмердүүлүктө адамдын таанып-билүү кумар, куштарлыгы башкы орунда турары атайын деле далилдөөнү талап кылбайт. Мына ушул таанып-билүүнүн орчундуу бөлүгүн көркөм таанып-билүү түзөт, а көркөм таанып-билүүнү көркөм адабиятсыз элестетүүгө таптакыр мүмкүн эмес. Демек, мындагы башкы нерсе - бул адам баласы өзү жаратып алып, кайра өзү оңойлук менен андай албай келаткан бир кереметти, көркөм чыгарманы, канткенде толугураак, тереңирээк таанып-билсе болот, мунун жолдору, каражаттары барбы деген суроо болууга тийиш. Мындай каражат, жолдорунун бири көркөм чыгарманын тилин таануу, үйрөнүү жана иликтөө экендиги, ал эми тилин таануу - бул кадыресе эле сөз кантип поэтикалык сөзгө айланып кетерин аныктоо болору философтор, филологдор менен эстетиктер тарабынан эзелтен бери эле белгиленип келет. Бирок, ошентсе да, көркөм чыгарманын тилин таануу сыртынан караганда жеңил көрүнгөнү менен, түбүндө көркөм чыгарманын дал өзүндөй татаал жана табышмактуу: аны улам сүңгүп изилдеген сайын, улам бир жаңы өңүртү ачыла берет, көркөм текстти, жогоруда белгилегенибиздей, айрым окумуштуулардын кайыптан бүткөн керемет дешкенинин, айрымдарынын лингвистикалык космос деп аташкандыгынын бир себеби да ушунда жатабы деп ойлойбуз. Биздин бул айтканыбыздын тууралыгын көркөм чыгарманын тилинин кыргыз тил таануусунда ар кандай багытта изилдениш тарыхы, абалы ырастап тургансыйт.

Көркөм чыгарманын тилин иликтөө кыргыз тил илиминде өткөн кылымдын 40-жылдарынан, тагыраак айтканда, белгилүү илимпоз, илим кандидаты Ж.Шүкүровдун "Язык Молдо Кылыча" аттуу кандидаттык диссертациясынан (ушундай

наамдагы илимий монографиясы да жарык көргөн: "Язык Молдо Кылыча", Фрунзе, 1947) башталат. Бул эмгекте Молдо Кылычтын өмүр жолу, чыгармалары, айтылуу "Зилзаласы" тууралуу сөз болуп, аталган чыгарманын тексти, транскрипциясы, котормосу, орфографиясы, өздөштүрүлгөн сөздөр берилген.

Мындан кийин көркөм чыгарманын тилин лингвистикалык жана лингвостилистикалык багытта иликтөө иштери К.Кырбашев, М. Мураталиев, К.Бекназаров, Ж.Мамытов, А.Жалилов, Т.Аширбаев, А. Оморов өндүү окумуштуулар тарабынан жүргүзүлүп келди. Арийне, биздин негизги көркөм чыгарманын тилинин максатыбыз жалпы эле изилдениш тарыхын териштирүү болбогон соң, бул жерде жогорудагы окумуштуулардын эмгектерине кеңири токтолуп, талдоо жүргүзүп отуруунун эч кандай деле кажети жок, бирок изилдөө багыттарын белгилей кетүү зарыл. Изилдөө, негизинен, эки багытта жүргүзүлгөн: 1) тигил же бул жазуучунун, чыгарманын тилиндеги тилдик бирдиктерди талдоо; 2) тилдик тигил же бул кубулуштун көркөм чыгармада колдонулушун, алардын аткарган кызматын иликтөө. Алсак, М.Мураталиев ("Баатырдык кенже эпостордун тилиндеги бөтөнчөлүктөр," Ф., "Илим," 1976) өзүнүн илимий монографиясында баатырдык эпостордун тилиндеги лексика-семантикалык, стилдик, фонетика-морфологиялык жана синтаксистик бөтөнчөлүктөрдү, К.Кырбашев ("Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили", Ф., "Илим," 1967) А.Осмоновдун поэтикалык тилинин өзгөчөлүгүн, т.а., андагы лексикалык жана фразеологиялык өзгөчөлүктөрдү, көркөм сөз каражаттарын (эпитет, салыштыруу, метафора ж.б.) иликтөөгө алса, Ж.Мамытов ("Көркөм чыгарманын тили", Ф., "Мектеп", 1990) эскирген сөздөр менен диалектизмдердин бөтөнчөлүгүнө, көркөм чыгармада аткарган кызматына талдоо жүргүзөт. Аталган окумуштуулардын иликтөөлөрүндө лингвистикалык жана лингвостилистикалык илик аралаш колдонулгандыгын атайы белгилей кетүүгө туура келет. Лингвостилистикалык илик жаатына келгенде, илим доктору, профессор Т.Аширбаевдин иликтөөлөрүн атайын белгилей кетүү абзел, ал кыргыз стилистикасына арналган 4 илимий монографиясында жана докторлук диссертациясында тилдин бардык деңгээлиндеги (фонетикалык, лексикалык, морфологиялык жана

синтаксистик) бирдиктердин стилистикалык табиятын иликтөөгө алып, айрым илимий тыянак-корутундуларды чыгарып, мындай багыттагы изилдөөлөргө теориялык нук салып кетти. Ушул сыяктуу эле синтаксистик конструкциялардын экспрессивдүүлүк касиетин ар тараптуу талдоого алып, бул боюнча алгылыктуу жалпылоолорду чыгарууга жетишкен илим доктору Т.Токоевдин эмгеги да кыргыз лингвостилистикасындагы жакшы саамалык болуп саналат.

Мурда текст тууралуу орто мектептердин окуу китептеринде гана айрым учкай маалыматтар берилип келсе, өткөн кылымдын 90-жылдарынан тартып ал маселе атайын иликтөөнүн бутасына айланды. Тактап айтканда, "тексттин лингвистикалык табияты, аны изилдөөнүн методологиялык негиздери, изилдөө методдору, изилдөө багыттары, текстти талдоонун принциптери жана өзгөчөлүктөрү ж.б. маселелери С.Өмүралиева, С.Мусаев, Т.С.Маразыков ж.б. тарабынан" (2,423) илимий-теориялык өңүттөн иликтөөгө алынды. Муну менен катар текстти окутуу методикасына да көңүл бурулуп, бүгүнкү күндө текст жана аны окутуунун өзгөчөлүктөрү, ык-жолдору жана каражаттары өңдүү илимий=методикалык изилдөө иштери педагогика илимдеринин доктору Ж.Чыманов баш болгон окумуштуу=педагогдор тарабынан колго алына баштады. Айтор, кийинки мезгилде кыргыз тил илиминде текстке өзгөчө көңүл бурулуп, ал ар тараптуу изилдөөгө алынып жаткандыгын белгилей кетүү шарт.

Өйдөдө белгилеп көрсөткөнүбүздөй, лингво-поэтикалык иликтин көркөм чыгарманын тилин талдоого колдонула башташы өткөн кылымдын 90-жылдарына туура келет, бирок жогорудагы лингвостилистикалык иликтөөлөрдө деле лингво-поэтикалык иликтин айрым элементтери бар экендигин да белгилей кетүү зарыл. Илим доктору, профессор Б.Усубалиев 1994-жылы "Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик" аттуу докторлук диссертациясын коргоп, анын негизинде ушундай эле наамдагы монографиясын да жарыкка чыгарган эле. Бирок ал лингвостилистикалык илик деп аталса да, чын-чынына келгенде, козгогон маселелери, ал маселелердин чечмелениш мүнөзү, деги эле жалпы мазмуну боюнча лингвостилистикалык эмес, а лингво-поэтикалык иликке жакын турат. Ошондуктан буга байланыштуу педагогика илим доктору, доц. Ж.Чымановдун төмөнкү пикирине кошулбай коюуга болбойт: "Б.Усубалиевдин докторлук диссертациялык эмгеги "Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик" деп аталганы менен изилдөөнүн өзү аталган илимий алкактан чыгып, эстетикалык, философиялык, социалдык, адабий, этикалык маселелерди да камтыган, азыркы тил илими менен айтканда, интеграцияланган изилдөөгө айланып, текст таанууга, айрыкча, көркөм текст таанууга жаңылыктарды алып келген." (2, 425).

Устүртөн караганда, проф. Б.Усубалиевдин монографиясында, илим доктору А.Абдыке-

римова адилеттүү белгилегендей, "тилдин көркөм чыгармадагы орду, мааниси, даяр чыгарманын тилинин өзгөчөлүгү жана чыгарманын жаралуу процессиндеги тилдин ролу, көркөм чыгарманын тилинин полифункционалдык, эстетикалык мүнөзү туурасындагы маселелер" (1, 6) иликтөөгө алынат. Бирок, терең карай келсек, анда автордун көркөм чыгармага карата жекече көз карашы жаткандыгына, көркөм чыгарманын тилин кандай ык-амалда изилдөө керек деген суроо илимпоздун көңүл чордонунда тургандыгына күбө болобуз. Бул жагынан алганда, автор көркөм чыгарманы кандайдыр бир бүткөн, даяр туунду, нерсе эмес, а жүрүп жаткан процесс катары карайт, тагыраак айтканда, көркөм чыгарманын тилин иликтөөдө аны (көркөм чыгарманы) бүткөн, даяр нерсе эмес, курулуу процессин баштан кечирип жаткан иш-аракет катары кароо керектигин кыйыр түрдө эскертет, өзү да чыгармаларга талдоо жүргүзгөндө даяр нерсени (бүткөн чыгарманы) ой жүзүндө ыдырата, ушул эле маалда кура да баштайт. Чыгармадагы тилдик ар бир каражатты дал ушул ыдыроо жана курулуу процесси менен тыгыз байланышта кароо зарыл деп эсептейт, автор үчүн көркөм чыгарманын жаралышы - бул кадыресе кептин поэтикалык кепке, лингвистикалык маанинин поэтикалык мааниге (көркөм образга) айланышы дегендик болот, демек, чыгармадагы тигил же бул кубулушту иликтөөдө дал ушул процесс изилдениши керек, ал эми бул болсо чыгармадагы бир эле сөздү иликтөө - бул ошол эле маалда чыгармадагы калган сөздөрдү да кошо териштирүү болуп саналат. Ошентип, Б.Усубалиевдин талдоосунда бир эле сөз, элестүү айтканда, ошол чыгармадагы тилдик башка кубулуштардын баарын өзү менен кошо "ала жатат", ошондуктан автор талдоого алып жаткан кайсы бир чыгармадагы ар бир тилдик кубулуш бүтүндөй ошол чыгарманын өзүнө айланып кеткендей, чыгарма ошол гана кубулуштан тургандай таасир калтырат.

Сөзүбүз кургак болбош үчүн, окумуштуунун А.Осмоновдун "Жибек кийген эрке кыз", С.Эралиевдин "Жүз жылдар мындан кийин да" деген ырларына жүргүзгөн талдоолоруна назар тигип көрсөк, чындыгында, илимпоз аталган ырлардагы тилдик каражаттарга эле талдоо жүргүзүп жаткан болот, биз муну көрүп-билип эле турабыз, бирок ушул эле маалда "Жибек кийген эрке кыз" да, "Жүз жылдар мындан кийин да" да бүкүлү бойдон көз алдыбызга тартыла берет, анан автордун бүкүлү чыгарманы талдап жатканын, же андагы бир эле каражатты талдап жатканын ажыратуу кыйын болуп калат. Муну менен катар илимпоз аталган чыгармалардын тилин иликке алганда ал чыгармаларды өз алдынча кайрадан жаратып, кайрадан "жазып" чыгып, аталган чыгармаларда (тексттерде) көрүнбөгөн көмүскө маанини таап чыгууга (бул көмүскө маани ал чыгармалардын авторлоруна да белгилүү болбой калышы мүмкүн экен - Чыманов, 426) умтулат. Айрым окумуштуулардын ою боюнча, автордун

бул далалаты ишке ашкан: "Мында (сөз С.Эралиевдин "Жүз жылдар мындан кийин да" ыры тууралуу болуп жатат - А.О.) окумуштуу тил бирдиктеринин, каражаттарынын колдонулуш чеберчилиги аркылуу мазмун-маанини ачып берүүдө, мазмун жана тил каражаттарынын байланыш-алакасын аныктоо менен көркөм тексттин табиятын таанып-түшүнүүгө шарт түзгөн. Ошондой эле көркөм текстте, анын мазмунунда жалаң автордун айтайын деген ою, берейин деген идеясы гана болбостон, жаратуучу-автордун өзү билбеген ойдун, маани-маңыздын боло тургандыгын далилдиген" [306,426]. Талдоонун жогоркудай өзгөчөлүгүнөн уламбы, окумуштуу Б.Усубалиевдин кандай өңүттө талдоо жүргүзүп жаткандыгын аныктоодо да, ажырым көз карашты учуратабыз: илимпоздордун бири лингвистикалык өңүттө иликтөө жүргүзүп жатат деп белгилесе (А.Абдыкеримова), экинчиси (Ж. Чыманов) функционалдык-эстетикалык, лингвопоэтикалык жаатта изилдөөгө алган деп көрсөтөт. (Бул жөнүндө төмөндө өзүнчө да токтолмокчубуз.)

Проф. Б.Усубалиевдин жогорудагы эмгегинен соң, 2008-жылы илим доктору А.Абдыкеримова "Лингвопоэтика: статусу жана проблемалары" аттуу докторлук диссертациясын жактады жана бул ишинин негизинде "Лингвистикалык поэтика" деген монографиясын жарыкка чыгарды. Аталган эмгек кыргыз тил илиминдеги тикеден-тике лингвопоэтиканын жалпы маселелерин териштирген биринчи теориялык иш болуп саналат, ошондуктан андагы козголгон маселелер да жалпылама мүнөзгө ээ. Автор жалпы тил илиминдеги, орус жана кыргыз тил илимдериндеги илимий-теориялык адабияттарга илик жүргүзүп, аларда айтылган пикирлерди жалпылоо менен, лингвопоэтиканын статусу, лингвопоэтиканын филологиялык тармак катары калыптанып өнүгүшү, объектиси жана предмети, методдору жана методологиясы, башка илимдер менен карым-катышы, талдоого алынуучу материалдардын мүнөзү өңдүү маселелер боюнча теориялык тыянактарын чыгарат; көркөм чыгарманын тили лингвопоэтиканын алкагында изилденүүгө тийиш экендигин белгилөө менен, поэтикалык тилдин маңызын түзгөн касиет эмнеде жаткандыгын, көркөм чыгарма менен көркөм тексттин жалпылык жана айырмачылык жактарын чечмелеп көрсөтөт. Ошондой эле лингвопоэтиканын тармактары болгон поэтикалык фонетика, поэтикалык синтаксис жана поэтикалык семантика маселелерине да кайрылып, ар бир тармакты кыргыз тилинин мисалдарында кеңири талдоого алат. Бизди бул жерде, максатыбызга ылайык, окумуштуунун талдоо, илик жүргүзүү ык-амалы кызыктырып отурат.

Адегенде эки автор (Б.Усубалиев, А.Абдыкеримова) тең бирдей теориялык негизден өсүп чыккандыгын, экөө тең бирдей эле илимий-теориялык методологияны жөлөк тутарын, экөөндө тең талдоо материалы катары кыргыз тексттери кызмат кыларын атайы белгилей

кеткибиз келет. Бирок лингвопоэтикалык илик жүргүзүү жагына келе турган болсок, жалпылык менен катар орчундуу айырмачылыкты да байкайбыз. Тилин иликтөөгө алып жаткан чыгармасын өз алдынча кайрадан жаратып чыгуу далалаты проф. Б.Усубалиевде күч экендигин, ал чыгармадагы бир эле кубулушту талдоого алып жатса, муну менен катар андагы (чыгармадагы) тилдик кубулуштардын баарын тегиз талдап жаткандай кабыл аларыбызды, кайсы бир чыгармадагы бир эле сөздү талдап жатса да, ошол сөз катышкан чыгарма бүкүлү бойдон көз алдыбызга тартыла каларын биз өйдө жакта белгилеп өткөн элек.

Бул белгилердин бирин да илим доктору А.Абдыкеримовадан байкай албайбыз, ал проф. Б.Усубалиев өңдүү эзмелеп отурбайт, оюн далилдөө үчүн "сырткы күчтөрдү" жөлөк тутпайт, маселени "жеринен чечүүгө" умтулат, кыскасы, лингвопоэтикалык иликти таза (таза дегенибиз: бүгүнкү күндөгү лингвопоэтикалык илик жүргүзүүлөргө көңүл бура турган болсок, алардын дээрлик баары тең А.Абдыкеримованыкындай мүнөздө экендигине күбө болобуз) же салттуу жүргүзөт. Далил катары автордун төмөнкү талдоосун келтире кетели: "Карагат" аттуу ырынын аталышындагы к, р, т консонанттык тобу да ырдын текстинде аллитерат катары өтө жыш кездешип, ырдын лирикалык маанайы менен мазмунун тереңдетүүчү, кандайдыр бир романтикалуу, купуя мүнөз тартуулоочу милдет аткарган.

Айрым тыбыштардын негизинде пайда болгон психологиялык ассоциациялар тексттин мазмунуна байланыштуу болорун "Карагайчы кемпир" поэмасынан көрүүгө болот. Мында да к, р, консонанттык тобу аталыш менен вертикалдык мейкиндиктин тыбыш-маанилик байланышын камсыз кылган. Бирок "Карагаттагыдай" романтикалуу маанайда эмес, поэманын мазмунуна ылайык кандайдыр кейиштүү, трагедиялуу маанайды түзүүгө катышкан" [1, 68-69].

Көрүнүп тургандай, жогоруда айрым тыбыштардын Ш.Дүйшеевдин "Карагат", "Карагайчы кемпир" чыгармаларында колдонулушу, аткарган кызматы, чыгармалардын мазмунуна ылайык кызмат жагынан болгон айырмачылыгы гана көрсөтүлдү.

Мына ушундай салыштыруудан кийин, төмөнкүдөй суроо өзүнөн-өзү туулбай койбойт: бир эле теориялык негизге, бир эле илимий-теориялык методологияга таянган эки илимпоздун лингвопоэтикалык илик жүргүзүүдөгү айырмачылыгы эмнеде жатат, ал эмненин натыйжасында жаралган? Албетте, мындай айырмачылык иликтөөчүлөрдүн эстетикалык көз карашы, жалпы илимий-теориялык даярдык-камылгасы, талдоого алынып жаткан чыгарманын өзгөчөлүгү, илимпоздордун жекече шык-жөндөмү өңдүү субъективдүү жана объективдүү себептер менен түшүндүрүлөт, бирок биз аларды чечмелеп отургубуз келбейт. Ошондой эле бул жерде талдоонун жогорудагы

эки түрүнүн кайсынысы алгылыктуу деген суроону коюштун да кажети жок, чын-чынына келгенде, бул эки түрү тең алгылыктуу жана зарыл, анткени ал экөөндө тең тилдик тигил же бул кубулуштун көркөм чыгармада аткарган кызматын, поэтикалык маанинин жаралуу механизмин аныктоо, бул аркылуу көркөм текстти таанып-билүүгө көмөк көрсөтүү максаты көздөлгөн жана ал максат жеткиликтүү деңгээлде ишке ашырылган. Кеп бул жерде лингвопоэтикалык иликти өтө бир жактуу кароого мүмкүн эместикте, аны белгилүү бир чийимге киргизип, ага биротоло тушап коюунун натууралыгында, кыскасы, лингвопоэтикалык иликтин мүмкүнчүлүгүнүн өтө кеңирилигинде, атүгүл чексиздигинде жатат. Бул жагынан алганда, Ж.Чыманов Б.Усубалиевдин талдоосуна карата колдонгон интеграциялык изилдөө дегендин өзү деле лингвопоэтикалык иликтин бир түрү, деңгээли болуп гана саналат. Демек, изилдөөчү талдоо процессинде мына ушул жагдайларды көңүлгө тутуусу шарт.

Өйдөдө айтылгандардан улам, лингвопоэтикалык илик жүргүзүүнүн теориялык негизи, принциптери боюнча төмөнкүдөй бүтүмгө келсек болот:

1. Лингвопоэтикалык илик жүргүзүүдө тилдик ар бир кубулуш бүтүндүн ажырагыс бир бөлүгү катары каралышы шарт жана мында үч нерсе көңүл чордонунда турууга тийиш: 1) тилдик тигил же бул кубулушту бүтүндөй көркөм чыгарманын (макротексттин) ажырагыс бир бөлүгү катары карап, аны менен ошол чыгарманын жалпы идеялык мазмунунун ортосундагы карым-катнашка, өз ара таасир этүүлөрүнө; бул карым-катыш, өз ара таасир этүүлөрдүн натыйжасында

тилдик бирдиктер кандай семантикалык жылышка, өзгөрүүгө учураганына назар буруу; 2) тилдик кубулушту жалпы элдик тилдин бир бөлүгү катары карап, аны конкреттүү бир чыгармадагы маанисин жалпы элдик тилдеги мааниси менен салыштыруу аркылуу поэтикалык жаңы маанини аныктоо; 3) тилдик кубулушту микротексттин бир бөлүгү катары карап, анын маанилик катмарлануусуна, поэтикалык мааниге ээ болушуна тегерегиндеги тилдик кубулуштар кандай таасир эткендигин ачып берүү. Аталган үч талапты биз ой жүзүндө гана өз-өзүнчө бөлүп карап жатабыз, чынында, булар баары бирге, бири-бири менен тыгыз байланышта аткарылат жана аткарылууга тийиш, биз да иликтөөбүздө ушул принципти негиз тутмакчыбыз.

2. Лингвопоэтикалык илик тилдик тигил же бул кубулуштун поэтикалык мааниге ээ болуу механизмин териштирүү менен, анын көркөм чыгармадагы аткарган кызматын аныктап, бул аркылуу көркөм чыгарманы туура жана терең таанып-билүүгө өбөлгө түзүшү керек.

3. Тилдик кубулуштарга лингвопоэтикалык илик жүргүзүүдө, мүмкүн болушунча, аларды ошол чыгарманын жаралуу процесси (мында изилдөөчү көркөм чыгарманы өз алдынча ой жүзүндө кайрадан жаңы жаратып чыгышы зарыл) менен тыгыз байланышта кароо шарт.

Адабияттар:

1. Абдыкеримова А. Лингвистикалык поэтика. - Каракол, 2008.
2. Чыманов Ж. Кыргыз тилин окутуунун теориясы жана практикасы. -Б.: Турар, 2009.
3. Усубалиев Б. Кыргыз филологиясы жана филологдору. -Б.: Евразия, 2007.

Рецензент: д.филол.н., профессор Усубалиев Б.